

Masát András:

DRÁMA ÉS KONVERZÁCIÓ

A beszédaktus és a konverzációelmélet néhány aspektusa
irodalmi szöveg elemzésében

1. A következőkben kísérleti jelleggel az irodalmi szövegek egy olyan lehetséges vizsgálatára kívánom a figyelmet felhívni, mely két nyelvelméleti irány bizonyos vonatkozásait igyekszik hasznosítani. Az egyik elmélet a logikai-nyelvészeti világ-fogalom bevezetésével különböző "világok" felvételét teszi lehetővé narratív szerkezetekben is. Első megközelítésben irodalmi szövegben világon az egy figurára vonatkoztatott, a nem szűk értelemben vett modális predikátumoktól függő, egy bizonyos térben és időben meghatározott tényhalmaz összességét értjük. Bármennyire is sokat kínál azonban az erről az alapról kiinduló vizsgálat az egzakt szerkezet-feltárás vonatkozásában, önmagában, vagyis a pragmatikai aspektus figyelembevételével nélkül, nem nyújthat kielégítő eredményt. Ezért olyan elmélet integrálása válik még szükségessé, amely a nyelvi kommunikáció társadalmi vonatkozásait helyezi előtérbe. A legújabb nyelvelméletek közül több is célul tűzi ki a pragmatika körébe tartozó relációk egzakt leírását, irodalmi szövegek vonatkozásában azonban főleg a beszédaktus-elmélet, szociolingvisztika, pragmalingvisztika mutatkoznak használhatónak. Ezek az elméletek bizonyos vonatkozásban előrelépést is jelentenek a mondatgrammatikától a szövegelmélet felé vezető uton, és ilyen módon is kedvező alapot, ill. keretet adnak az irodalmi szövegek bizonyos nagyobb összefüggéseinek megragadására. Az említett elméletek közül úgy tűnik, speciális célunknak legjobban a beszédaktus-elmélet felel meg.¹ /Itt kívánjuk megjegyezni, hogy tudunk integrált nyelvelméletekről, így pl. Petőfi S. János elméletében² a beszédaktuselméletet, a Montagu^egrammatikát, és a szöveglingvisztika bizonyos korábbi téziseit kívánja egyesíteni./

A beszédaktus-elmélet a nyelvi kommunikációt a cselekvés-

elmélet részeként látja, a megnyilatkozások cselekvéseként való szemlélete révén. Nem mondatokat, hanem megnyilatkozásokat vesz alapul, s ezeket egy beszédhelyzetben vizsgálja. A klasszikusnak tekinthető austinai megfogalmazásban³ a beszédaktus három szintjéről beszélhetünk. A lokuciós aktus során valamit a nyelv segítségével juttatunk kifejezésre, azaz valamit kimondunk. Illokuciós aktus a nyelv meghatározott szándékkal történő használata /ígérés, állítás, parancsolás, stb./, azaz a lokucióval minden esetben illokuciót hajtunk végre. A harmadik szint a perlokuciós aktus, amely az illokució s aktus által kiváltott hatás, következmény - azaz az illokució s aktus eredményessége esetén beszélhetünk perlokució ról. Nyilvánvaló, hogy egy megnyilatkozás értelmét az illokució s aktus hordozza, azáltal, hogy az önmagában vett jelentésen túl a kommunikatív célnak megfelelő értelmet is tartalmazza. Itt különbséget kell tenni propozíció és illokució s erő/szerep között, azaz egyrészt az indifferens tartalom, amelyről lehet valamit állítani, vagy amelyet lehet ígérni, parancsolni, stb., és másrészt ennek a tartalomnak valamilyen szándékkal történő elmondása között.

A beszédaktusok eredményességének feltételei vannak. A konvenciók alkalmazásával kapcsolatos szabályrendszerekkel Austin és Searle⁴ is foglalkozott, mi az alábbiakban Austint követtük,⁵ aki az illokució s aktus megtételéhez szükséges feltételek közül három alapvető típusban két-két szabályt ír le, melyek megsértése más és más hibát eredményez.

Ezek a következők:

- A/1. az olyan konvencióra való hivatkozás, illetőleg olyan konvenciónak alkalmazása, amely az adott nyelvközösségben nem áll fenn.
- A/2. Egy konvenció hibás használata, pl. parancsolás olyan személy részéről, aki erre nem hivatott.
- B/1. akkor jön létre, ha a kérdéses cselekvést nem korrektül hajtják végre a résztvevők, és
- B/2. amikor a kérdéses cselekvést nem teljes mértékben hajtják végre a résztvevők.

E két osztály hibái esetén az illokuciós aktus nem jöhetett létre /Austin "misfire"-okról, céltévesztésekről beszél/. A C/1. és C/2. hibatípus esetében az illokuciós aktus létrejön, de Austin szerint itt "abuse"-ről, azaz visszaélésről van szó:

C/1. A kérdéses cselekvési módot olyan személy használja, aki azt nem úgy gondolja, érzi, stb. pl. az ígéret konvenciójával való visszaélés, annak nem becsületes felhasználása /"insincerity"/.

C/2. Az illokuciós aktust végrehajtó nem viselkedik annak megfelelően, azaz nem úgy, ahogyan a konvenció alapján ezt el lehetne tőle várni /"inconsistency"/.

E rövid elméleti bevezetőben végül meg kell említenünk a konverzáció kérdését. Több kísérlet történt⁶ a konverzáció mint nyelvi interakció logikai feltételeinek meghatározására, az egyes intenciók logikai szerkezetének elemzésére. Az illokuciós aktussal kapcsolatban elmondottak szerint az egyes nyelvi megnyilvánulások értelmét a konverzációban is a nyelvi elemek szoros értelemben vett jelentésén túlmenően az illokuciós erő/szerep, illetőleg a különböző intenciók hordozzák.

2.1. Az alábbiakban példaként használandó irodalmi szöveg esetében - Strindberg "Oväder" /Vihar/ c. kamaradarabjáról van szó - olyan szöveggel van dolgunk, amely éppen azt mutatja, hogy a konverzációt - és így az egész drámát - helyesen értelmezni az illokuciós szerep, illetőleg a konverzációs implikálások elemzése nélkül lehetetlen.

Mivel a darabot máshelyütt részletesen elemeztük⁷, ezuttal elsősorban a beszédaktus, ill. konverzáció-elmélet alkalmazásának lehetőségeire kívánunk utalni, egy-egy többé-kevésbé kiragadott példa segít égével.

A dráma főszereplője, akit "az ur" elnevezés jelöl, öt éve elvált feleségétől. A dráma kezdetekor látogatóba érkező testvérének olyan kijelentéseket tesz, melyek jelenével, függetlenségével, életkora adta nyugalmaival való elégedettségét

hangsúlyozzák, mert ugymond, emlékeiből is csak a szépet őrizte meg. Ezeknek a kijelentéseknek a közlésen túlmenő illokutív szerepe a dráma folyamatában válik világossá: egyrészt ugyanis az ur távollétében a testvér és egy másik lakó /a cukrász/ az ur házvezetőnőjét faggatja, hogy vajon tényleg nem beszél-e az ur a multról, nem aggódik-e feleségéért és kislányáért. Ez arra utal, hogy ők nincsenek meggyőződve, ill. nem feltétlenül hisznek az ur állításának. Az ur kijelentései azzal, hogy olyan állapotot jelölnek, amely előzetes elképzeléseikkel nem egészen vág egybe, számukra olyan állítások, melyek egy meggyőzés megkísérlését, egy bizonyos állapot fennállásának elhitetését jelentik. Ez az illokuciós aktus sikeres perlokució esetén meg kell győzze őket az ur kijelentéseinek igaz voltáról. Másrészt nemcsak az ur és a többi szereplő között jön létre ez az illokuciós aktus, hanem tulajdonképpen önmaga vonatkozásában is, ugyanis önmagát is meg akarja győzni hangoztatott harmóniája fennállásáról. Ha a meggyőzés valaki másra irányul, az összefüggések különböző - adott esetben akár ellentétes-módon való értelmezhetősége a meggyőzés megkísérlésének elvi előfeltétele. Az ur esetében is bizonyos fokig erről van szó, mert szorványosan egy-egy olyan kijelentést is tesz, amely ellentétes harmóniájára vonatkozó, domináló kijelentéseivel. Így beszélhetünk az urnál egy kvantitativ elsődleges, hangoztatott világról /nevezzük v_1 -nek/ és egy másodlagos világról / v_2 /. Az első, a v_1 világ az elhitetni kívánt állapotot jelenti, azaz egy vágy-részvilágot, míg a v_2 világ egy ezzel ellentétes részvilágot jelent, melyet valósnak nevezhetünk /bővebb indoklásra itt nincs mód/. E két részvilág megléte és a közöttük fennálló viszony itt is lehetővé teszi az említett illokuciós aktust.

Az illokuciós aktus vizsgálat során a dráma előrehaladtával egyre növekvő mértékben találkozhatunk az Austin által C/1. hibatípusban jelzett következetlenség /"inconsistency"/ esetével, ugyanis az ur a dráma folyamatában mind erősebben a v_2 részvilágnak megfelelően viselkedik. A darabban így egy dinamikus folyamatról beszélhetünk, amelyben a két részvilág dominancia-reláció-

ja előbb ellenkezőjére változik, majd a reláció megszűnik. A kezdetben domináló v_1 vágy-részvilág előbb dominálttá válik, majd - cselekmény szinten a feleség megjelenésével, aki az ur szubjektív mult-képének fenntartását lehetetlenné teszi - a v_1 -részvilág megszűnik, és a valóságos világ kizárólagossá válva jelenti majd az ur világát: az ur elköltözik a házból, a hazug nyugalomból.

2.2. E folyamat a konverzációkban több vonatkozásban mutatkozik meg: A főszereplő v_1 részvilága egy olyan világot jelent, mely a harmónia, kötelességteljesítés, tiszta lelkiismeret, becsület, stb. tulajdonságokkal jellemezhető. Azaz a vágy-részvilág egy olyan életformát képez le, melyben bizonyos elidegenedésre utaló jegyek mellett, amelyekre itt nem térhetünk ki, a századforduló polgári életvitelének normái fogalmazódnak meg. Az illokuciós aktus ilyen irányú elvárásoknak megfelelő életvitel elhíttetését szolgálja; úgy is mondhatjuk, hogy egy meghatározott céllal történő szerepjátszásról van szó, melyet végül felad. Minél inkább átszűrődik a v_2 részvilág valósága az ur kijelentéseiben, tehát minél nagyobb lesz az inkonzisztencia, annál erősebbé válik a v_1 -re vonatkozó kijelentések, sztereotípiák illokuciós szerepe. Erre utal pl. egy jelentsor, amikor az ur szobájában megfordul a darab majd összes szereplője, s hiába próbál velük kontaktust teremteni, de mindnyájuknak dolga van; s így állítólagos elégedettségét mind kétségbeesettebben bizonyítja az ujonnan érkezőknek. Amilyen mértékben a v_2 részvilág válik dominánssá, olyan mértékben növekvő tudatossággal követi el az ur a C/2.-vel jelölt a konvenciók nem korrektt felhasználására vonatkozó "hibát" /"insincerity"/.

2.3. Az ur és a többi szereplő között nyelvi kommunikáció egy társadalmi kód által meghatározott konverzációs szabályrendszer alapján működik. Ez a kód egyrészt megszabja a konverzáció témáját és mélységét is. Innen adódik pl. az, hogy az ur és a többi szereplő párbeszédeiben számos sztereotípia fordul elő, elsősorban az időről, időjárásról, hiszen a nyelvi kommunikáció csak a megszabott konverzációs szabályokon belül történhet. A sztereotípiák így természetesen szimbolikus tartalommal telítődhetnek.

Másik követelmény az, hogy a többi szereplő az ur kijelentéseit a kialakult konverzációs szabályoknak megfelelően fogadja. Amikor az ur saját állapotáról, vagy az időjárásról cseveg, azaz egy társadalmi konvencióhoz kötött szabályt alkalmaz, arra megfelelő választ kap. Olyat, amely az adott társadalmi méretű intenciónak, konverzációs előírásoknak megfelel. A többi szereplő tehát állításait - vele szemben - látszólag elhiszi. Az illokuciós aktus így formailag sikerrel jár és perlokuciós aktusról beszélhetnénk. Hogy valójában a perlokuciós aktus mégsem sikerül, s hogy maga az ur is ettől tart, azt különböző olyan nyelvi "csapdák", azaz konverzációs implikálások megléte bizonyítja, mint amelyet az alábbi példa mutat be.

A dráma elején a testvér az iránt érdeklődik, hogy esetleg újra akar-e nősülni az ur. Az ur így válaszol:

"Azt hiszed, hogy akarok egy nőt, aki uralkodik a házamban, és életemtől, becsületemtől és vagyonomtól megfoszt?"

A testvér: Életedet és vagyonodat megtarthattad.

Az ur: Miért, a becsületem csorbát szenvedett?

Testvér: Hát nem tudod? "⁸

Miről van itt szó? világos, hogy az ur azzal, hogy jövőbeli feleségét olyan személyként írja le, aki életére, becsületére, vagyonára tör, volt feleségére céloz. A testvér ezt így is értelmezi /érvényesül az un. kooperációs elv/ és már ilyen értelemben válaszol: "életedet és vagyonodat megtarthattad" hiszen ez a mondat már az ur válasz utáni helyzetére vonatkozik.

Az ur újabb kérdése: "Miért, a becsületem csorbát szenvedett?" még bonyolultabbá teszi az implikációt, ugyanis ezzel egyrészt beismeri, hogy korábban feleségére gondolt, másrészt ha őrá gondolt előzőleg, akkor viszont éppen ő volt az, aki azt állította, hogy volt felesége életére, vagyonára és becsületére tört. Miután a testvér ezt az állítást a becsület vonatkozásában közvetve állítja, az ur visszakérdezése nem logikus reakció. A konverzáció kezdő mondatát tehát egy olyan kijelentésként kell

felfognunk, amely a multa utalva tulajdonképpen provokál, ugyanis formailag igenlést intencionál, valójában azonban ellenvetést vár. Így a közvetett igenlés bekövetkeztekor azzal ellenkezik, illetőleg abban látszólag kételkedik. E kényszerű válaszzal az ur voltaképpen a valóságra reagál, úgy, hogy kérdésével azt igyekszik elhíttetni, hogy ő erről mint nem-szép, nem-kellemes dologról eleve nem vett tudomást. Joggal csodálkozik a testvér "Hát nem tudtad?" Kérdése arra is utal, hogy a testvér nem hiszi, hogy az ur ezt ne tudná - stb. stb. Mint láthatjuk, csak egyetlen egy konverzációs implikálás esetében is roppant bonyolult és sokrétű mechanizmusról beszélhetünk. A dráma folyamán állandósulnak az ilyen konverzációs implikálások: a testvér az illokuciós szerep messzemenő figyelembevételével tudja csak az ur kijelentéseit megfelelően értelmezni. A dráma végén még így sem sikerül megértenie azt, hogy az ur eddigi domináns, elégedettséget és harmóniát elhíttetni kívánó részvilága /amit v_1 -gyel jeleltünk/ volt feleségével való találkozására után megszűnik, és hogy a valós világ válik az ur aktuális világává. A konvenciók, a sztereotip nyelvi fordulatok nem adnak az urnak elég lehetőséget ezen állapotváltozás, e "fordulat" közlésére. A testvér és a másik lakó vonatkozásában erre csak a dráma utolsó mondatában kerül sor, amikor az ur kijelenti, hogy a házból elköltözik. Ez lesz több vonatkozásban is a szükséges direkt közlés azaz információ az alapvető változást illetően.

Befejezésül megismételjük, hogy csupán a figyelmet kívántuk felhívni az említett nyelvelméleti irányok gyakorlati használhatóságára. Jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy ez irányba csak az első, kezdetleges lépéseket tettük meg, mégis úgy tűnik, hogy a nyelvi kijelentések, konverzációk átfogó vizsgálata elősegítheti az irodalmi szövegek értelmezését, ideológiailag is releváns vonatkozásainak feltárását.

Drama und Konversation. Über die Verwendung einiger Aspekte der Sprechakt- und der Konversationstheorie in der Analyse literarischer Texte.

In der Arbeit wird versucht, die Semantik der möglichen Welten mit bestimmten Bezügen der Sprechakt- bzw. Konversations-
theorie zu erweitern, wodurch auch pragmatische Aspekte der
sprachlichen Kommunikation erfasst werden sollten. Verfasser
weist im Kammerstück von Strindberg "Oväder/dt, "Wetterleuchten" /
einen Kode nach, der Thema und Tiefe der möglichen Konversa-
tionen zwischen der Hauptperson und den anderen Figuren be-
stimmt und als ein Regelsystem fungiert. Es wird gezeigt, dass
sich eine umfassende Interpretation des Dramas und vermutlich
bestimmter literarischer Texte ohne die Berücksichtigung solcher
inneren Zusammenhänge wie z.B. die Konversationsimplikationen,
kaum verwirklichen lässt.

Jegyzetek

- ¹ Köszönettel tartozom az ilyen irányu ösztönzésekért Kanyó Zoltánnak, valamint e témával foglalkozó dolgozata kapcsán Komlósi Lászlónak.
- ² Petőfi S.J.: Von der Satzgrammatik zu einer logisch-semantischen Texttheorie, Bielefeld 1975 /Manuskript./
- ³ Austin, J.L.: How to do things with Words, Oxford 1962
- ⁴ Searle, J.R.: Speech Acts, Cambridge 1969
- ⁵ Austin, J.L. Zur Theorie der Sprechakte, Stuttgart 1972, 35 pp.
- ⁶ v.ö. Grice, P. Logic and Conversation in: P.Cole and J.Morgan /eds./: Syntex and Semantics, Vol. 3, New York 1975; Wunderlich, D. Studien zur Sprechakttheorie, Frankfurt am Main 1976.
- ⁷ v.ö. Masát, A.: A strindbergi kamaradarab néhány kompozíciós jegye. In: Bölcsész-műhely 77 /sajtó alatt/
- ⁸ Az idézetet a Samlade skrifter av August Strindberg. Fyrtofemte delen. Kammerspel. Stockholm 1917. 15. alapján fordítottam magyarra.